

ملوئیه؛ مناره مسجد جامع سامرا

ربیع القیسی

ترجمه محمدمهدی رضایی

چکیده

وجود مسجد جامع سامرا و مناره شکوهمند جنب آن - که یکی از جلوه‌های هنر، نوآوری و ذوق معماری مسلمانان در دوران مختلف است - همواره نگاه محققان آثار تاریخی و حس کنجکاوی گردشگران را به خود جلب کرده است. مناره مسجد جامع، به خاطر شکل مارپیچ خود، به «ملوئیه» معروف شده و حتی بدون لحاظ جنبه تاریخی و قدمت هزار و چند ساله‌اش، سازه‌ای زیبا، چشمگیر و بی‌بدیل به شمار می‌آید. تشریح شکل ظاهری ملوئیه، بیان مراحل ساخت و نمایاندن انواع هنرها و ریزه‌کاری‌ها و جلوه‌های فن معماری اسلامی آن، بحث‌هایی است که در این مقاله به آنها پرداخته شده است.

واژگان کلیدی: معماری، ملوئیه، آثار تاریخی، مسجد جامع، سامرا.

مسجد جامع جمعه، معروف به «جامع ملویه» - که خلیفه عباسی متوکل (۲۳۲ - ۲۴۷ ق.) آن را بنا کرد - از مهم‌ترین بناهای باستانی در دوره‌های مختلف اسلامی از جهت ضخامت و وسعت است. دو دیوار داخلی به طول حدود ۳۶۷×۴۴۴ متر و خارجی با طول ۱۵۶×۲۴۰ متر آن را احاطه کرده‌اند و دو برج و باروی تنومند، که نشانه عظمت سازه است، این دو دیوار را محکم و پا بر جا داشته‌اند. داخل این مسجد به ضمیمه رواق‌های متعدد آن برای نماز، ۴۶۴ ستون تعبیه شده و میانه صحن وسیع مسجد فواره آبی که در زمان خود آبش قطع نمی‌شده، وجود داشته است. از این رو این جامع از بزرگ‌ترین مساجد اسلامی است که در طول قرن‌ها بر جای بوده و امروزه آثاری آشکار و گویا از آن باقی مانده است. اگر بررسی دقیق صورت گیرد، لابد معلوم خواهد شد که سازه‌های دینی‌ای همچون این مسجد، مأذنه‌هایی برای یادکرد و تنزیه خداوند و بلندکردن بانگ توحید داشته‌اند و عجیب نیست که در نزدیکی ضلع شمالی این جامع مناره‌ای همسنگ بنا - که از فراز مندرتین و حجیم‌ترین مناره‌های ساخته شده در دوره‌های اولیه اسلامی است - دیده شود.^۱

سبک معماری

مناره مسجد متوکل سازه‌ای است قائم به ارتفاع ۵۰ متر بر پایه‌ای مربعی در پیرامون که به شکل حلزونی گرداگرد آن می‌پیچد و تا نوک مناره بالا می‌رود. بعضی از باستان‌شناسان بر این باورند که این سبک معماری برگرفته از نقشه ساخت زیگورات‌های قدیم بابلی است که کلانی‌ها و حرنانی‌ها و بابلی‌های صابی در ساخت عبادتگاه‌های خود به کار می‌بردند. عده‌ای دیگر البته چنین امری را بعید دانسته و گفته‌اند زیگورات‌ها بیشتر به تلّ و پشته شباهت دارند تا برج و مناره. افزون بر اینکه احتمال وجود زیگورات کامل در دوره بنای ملویه بسیار ضعیف

۱. در کتاب معجم البلدان یا قوت حموی، جلد پنجم، صفحه ۱۵ آمده است که متوکل عباسی مسجد جامعی بنا کرد و هزینه‌ای هنگفت خرج آن نمود و دستور داد مناره‌ای در کنار آن بسازند که صدای اذان‌گوها در آن بلند شود و خود بتواند از فرسنگ‌ها فاصله آن را ببیند. پس مردم در آن گرد آمدند و مسجد اول مترو که ماند.

است. طبق بیشتر اخبار، زیگورات‌ها در آن عصر ویرانه‌هایی بوده‌اند و نمی‌شده از طرح و نقشه آنها برای ساخت ملویه استفاده کرد.^۱

در واقع اندیشه تأثیرگذاری طرح زیگورات بر ساختن برج‌های مراقبت و برج‌های آتش، همواره وجود داشته است؛ برج‌هایی که گاه به شکل چندضلعی ساخته می‌شده و دسترسی به بالای آنها به وسیله نردبان، صورت می‌رفته است. در نوک ا برج‌ها اتاقکی برای مراقبت یا برافروختن آتش، جهت برقراری ارتباط با منطقه‌ای دیگر، وجود داشته و همواره بقایای بسیاری از این برج‌ها، در جاهای مختلف عراق، دیده شده است؛ همچون برج آتش در منطقه قدیمی شهر، برج قائم در منطقه تاریخی قاطوره، برجی دیگر در خرابه‌های عبر تا کنار نهروان و برج چهارم در شمال نهروان، بالای تپه‌های واقع در غرب فرات، نزدیک پایگاه جابریه. در هر حال مأذنه ملویه شکل زنده‌ای از زیگورات، که هندسه آن چهارگوش است، به شمار نمی‌آید؛ چون شکل معمول آن به صورت برج نردبانی‌ای است که طبقات آن هر چه رو به بالا می‌رود، تفاوت و وسعت پیدا می‌ند و راه یافتن به طبقات پایین‌تر از طریق پله‌های خارجی صورت می‌گیرد و از بخش‌هایی که جزو این پله‌هاست، برای دسترسی به دیگر طبقات استفاده می‌شود. بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که معمار در ساخت مأذنه ملویه کوشیده است طرح برج‌های ساخته شده به سبک زیگورات را به شکل جدید به خدمت بگیرد و بر خلاف زیگورات، ملویه را دایره‌ای شکل بسازد.

آنچه معلوم است اینکه این سبک از معماری در دوره اول عباسی به طور گسترده رواج داشته است. علاوه بر وجود بقایای مأذنه‌ای در سامرا، در جوار مسجد ابی دلف، که طبق الگوی مناره ملویه ساخته شده، گنبدی مشابه در کنار قصر معروف به قصر تاج می‌بینیم که المکتفی بالله (۳۸۹ - ۳۹۵ق.) بنا کرده است. این گنبد را «قبه الحمار» می‌گفته‌اند؛ چون خلیفه عباسی سوار بر الاغی کوچک، از پله‌های پیرامون آن بالا می‌رفته است.

۱. از بحث‌های دکتر غازی رجب، ارائه شده در دانشکده الآداب العراقیة، در دانشگاه بغداد سال ۱۹۶۷.

قابل توجه اینکه این شیوه ساخت و ساز تا آنجا رایج گردید که به کشور چین نیز رسید و در آنجا این گونه برج‌ها به «تای تای» یا «هو Hu» مشهور گردیدند و به ظن قوی، این طریقه معماری، از ویژگی‌های سازه‌های شاهانه در قرن یازدهم یا سیزدهم در چین بوده است.

توصیف مناره ماریچ

این مناره در فاصله ۲۷/۲۵ متری دیوار شمالی مسجد جمعه و تقریباً بر محور میانی آن، که ستونی غیر متصل به دیوار مسجد است، بنا شده است. مناره بر پایه‌ای مربع شکل متشکل از دو سکو ساخته شده است؛ سگوی زیرین با طول ضلع ۳۱/۳۰ متر و ارتفاع ۲/۵۰ متر و مزین به ۳۳ طاقچه، شش عدد در طرف روبه‌رو با ضلع شمالی مسجد و در هر یک از سه جهت دیگر نه عدد، قاعده اساسی بنا را تشکیل می‌دهد. تزئینات هر یک از این طاقچه‌ها، همانند محراب‌های کوچک، تقریباً مستطیل شکل، و قوس‌های نوک تیز با ارتفاع ۲/۲۵ متر و عرض ۱ متر و عمق ۵۰ سانتی‌متر است.

اما سگوی دوم که کوچک‌تر از سگوی زیرین و بر فراز آن واقع است ۳۰/۱۰ متر طول ضلع، و ۱/۶۰ متر ارتفاع آن است و جمعاً ارتفاع پایه مناره به ۴/۱۰ متر می‌رسد. این زیربنا، با پایه‌های آجری، که باید گفت بقایای پله‌های شیب‌داری است که برای صعود به بالای قاعده استفاده می‌شده، به مسجد وصل می‌شود. کاوش‌های باستان‌شناسی نشان می‌دهد که پلکانی شیب‌دار به طول ۲۵ متر و عرض ۱۲ متر، ساخته شده از آجر، به فاصله ۲/۲۵ متر از دیوار مقابل جهت شمالی مسجد جمعه، وجود داشته که رو به بالا شخص را به سطح سگوی فرازین، که ملویه روی آن بنا شده، در جایی که پله حلزونی شروع می‌شود و تا بالای مناره ادامه می‌یابد، می‌رسانده است.

بالای زیربنای مناره، بدنه مآذنه برپا داشته شده که سازه‌ای است متشکل از پنج طبقه که هر چه رو به بالا می‌رود، از وسعت طبقات کاسته می‌شود. ارتفاع طبقه زیرین از سمت جنوبی مناره برابر ضلع شمالی جامع جمعه، ۱۰/۲۰ متر، ارتفاع طبقه دوم ۸/۱۲ متر، ارتفاع طبقه سوم ۸/۸۳ متر، ارتفاع طبقه چهارم ۸/۱۰ متر و اما طبقه پنجم ۵/۴۰ متر است. بر فراز طبقه پنجم،

طبقه‌ای استوانه‌ای شکل به ارتفاع ۵/۴۰ متر با هشت انحنا در اطراف و قوسی‌های نوک‌دار وجود دارد که به تبع طبیعت دایره‌های این جزء از مناره، حجم‌های متفاوت دارند و عرض آنها بین ۱/۱۰ متر تا ۱/۱۵ متر و ارتفاعشان ۲/۲۵ متر است؛ هر کدام از این قوسی‌ها در میانه چارچوبه‌ای با ارتفاع ۲/۹۰ متر و عرض حدود ۱/۹۰ متر، بر پایه‌هایی استوانه‌ای شکل که قطر هر یک ۴۰ سانتی‌متر است، جای گرفته است.

گرداگرد طبقات مناره، پلکان حلزونی شکل آنها را در بر گرفته که از وسط سمت جنوبی پیکره مناره شروع می‌شود و ۳۹۹ پله دارد که اندازه هر کدام از آنها با توجه به طبیعت شیب پلکان و وضعیت دایره‌ای آن، بین ۲/۵۰ متر در ۵۷ سانتی‌متر و ۱/۹۰ متر در ۶۵ سانتی‌متر تفاوت می‌کند. این پلکان در نقطه‌ای همسو با جهت جنوبی در بالای مناره، به پایان می‌رسد؛ آنجا که ورودی‌ای سقف‌دار با طاقی از آجر به عرض ۱/۱۰ متر و ارتفاع ۲/۹۰ متر دیده می‌شود. این ورودی در یکی از انحنای تعبیه شده در این سمت گشوده شده و به راه‌پله‌ای پرشیب، با ۲۲ پله که در ابتدا مستقیم است و آن‌گاه مارپیچ می‌شود و در انتهایش به بالاترین نقطه مناره که از پایه اصلی نزدیک ۵۰ متر فاصله دارد، وصل گردیده است.

ترمیم و نگهداری

گذشت سالیان متمادی بر مناره ملویه باعث شده در بسیاری از اجزا و قسمت‌های آن خرابی و رخنه و شکست پدید آید. پیش از این، مدیریت آثار عامه در سال ۱۹۳۶ میلادی هیئتی را جهت صیانت این بنای تاریخی تشکیل داده بود و این هیئت نقش بزرگ و باارزشی در محافظت و بازسازی و ابقای این اثر مهم و تداوم و ضایع نشدن نشانه‌ها و مشخصات زیباشناسانه آن ایفا کرد.

در سال ۱۹۷۰ میلادی بار دیگر مدیریت آثار عامه متوجه این بنا، که در شمار آثار شگفت‌انگیز تاریخی است، شد و جمعی از کارمندان متخصص خود را به کار ترمیم در مناره ملویه گمارد. این هیئت نخست زیربنای مأذنه را، که رطوبت در آن نفوذ کرده بود، و وجهه همت خود ساخت و مرمت نمود و آن‌گاه برای در امان ماندن از چنین آفاتی، کف آن را

گچ‌کاری کرد. پس از اتمام این مرحله، نوبت به کار گذاشتن پلکان جدید در طرف جنوبی، برای صعود آسان‌تر رسید و آن‌گاه کار صیانت و ترمیم بدنه مناره و تعبیه آجرهای جدید به جای آجرهای فرسوده و تخریب شده آغاز شد و در پله‌های حلزونی نیز ترمیم‌هایی صورت گرفت. در قسمت‌های بالایی مناره نیز قوس‌ها و منحنی‌ها بازسازی، و نوک مناره در مقابل عوامل مخرب طبیعی مقاوم‌سازی شد.

مدیریت عامه در نظر داشت یک حصار آهنین، که خطر بالا رفتن از مناره را کاهش دهد، گرداگرد آن کار بگذارد. فعلاً هیئت مذکور کار احداث داربست در اطراف بدنه مناره را تا ارتفاع مناسبی به پایان برده است. علاوه بر این، مناره با نورافکنی‌هایی که شب‌هنگام جلوه‌های هنری آن را می‌نمایاند، درخشندگی خاصی یافته و همچون سازه‌ای ماندگار، که با عظمت و ارتفاع خود زمانه را به هم‌وردی طلبد، نگاه زائران و گردشگران را به خود جلب می‌کند.